

ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

УДК 902.2(477:282.247.322-192.2)''2007/2009'':903.4''636''

ПОСЕЛЕННЯ МЕЖАНОВИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХРІННИКИ-8 НА Р. СТИР

Віталій ТКАЧ

*Міжрегіональна громадська наукова організація
“Дубенський археологічний осередок”,
вул. Грушевського, 177/97, Рівненська обл., Дубно, Україна, 35600,
e-mail: duben@ukr.net*

Публікація присвячена результатам дослідження пам'ятки межановицької культури доби бронзи Хрінники-8 у 2007–2009 рр. Розглянута локальна група об'єктів житлово-господарського характеру, відкритих у східній частині поселення, яка складається зі заглиблених об'єктів (ям і споруд) та компактних скупчень, пов'язаних із кременеобробкою, які є закритими комплексами. Поряд зі спорудами досліджено два поховання цієї ж культури. Аналіз крем'яних майстерень вказує на виробництво серпів та сокир, а також предметів озброєння, які кількісно становлять вагому групу виробів із кременю. Керамічний комплекс демонструє сталі технологічні та культурні риси. У господарстві мешканців поселення стверджено значну роль скотарства порівняно із землеробством. У стаді переважав свійський бик. Поселення припинило своє існування до появи на території Волині стрижовської і бабинської культур.

Ключові слова: межановицька культура, об'єкт, скупчення, майстерня, креміль, знаряддя.

Пам'ятки доби бронзи на берегах Хрінницького водосховища відомі з 1975 р., коли їх виявив та до 1985 р. кілька разів обстежив Микола Пелещишин, який оцінював знахідки з правого берега р. Стир в цій частині водосховища як єдину велику пам'ятку, яка простягається вздовж берегової лінії між с. Хрінники і лісом [Пелещишин, 1998, с. 162, рис. 5]. Тетяна Бітковська у 1989–1990 рр. відзначила неподалік лісу “багатошарове поселення, знищене розмивом берега” без конкретики та з дуже неточною прив'язкою [Бітковська, 1992, с. 137, 144, рис. 1, 19].

У 1998 р. пам'ятки берегової лінії водосховища обстежив автор, у результаті чого за топографічними ознаками та концентрацією артефактів на поверхні і фіксацією пошкоджених ерозією давніх заглиблених споруд

виділено окремі пам'ятки на правому березі Стиру. Серед них – поселення Хрінники-8, яке до отримання цифрового індексу згадувалось у польовій документації та звітах Волинської археологічної експедиції як “під лісом” та “за лісом”. Поселення займає високу ділянку надзаплавної тераси правого берега р. Стир (нині водосховище), за 1,5 км на північний захід від ГЕС (рис. 1, 2). Берегова лінія обривиста, поруйнована розмивами, тягнеться по лінії захід-схід на відстань 300 м, утворюючи трапецієподібний мис, обмежений балками, в глибину берега ділянка стає ширшою, знахідки на орній поверхні трапляються на відстані до 100 м від берега, довжина мису на цій відстані становить 360 м. Поверхня рівна, пониження спостерігається на краях балок.

Рис. 1. Поселення Хрінники-8 на мапі околиць Хрінницького водосховища (стрілка вказує на досліджену ділянку).

У 1998 р. в обриві берега було виявлено і досліджено частину житла X – початку XI ст., а в 1999 р. – фрагмент заглибленої споруди тшинецько-комарівської культури. Обстеження пам'ятки і моніторинг берегової лінії стали щорічними аж до 2012 р. У 2005 р. в західній частині поселення Хрінники-8 Денис Козак та Віталій Шкоропад заклали розвідкову траншею, в якій виявлено житло празької культури [Козак, 2008, с. 17–25]. У 2007 р. східну частину поселення виділено під будівництво відпочинкового комплексу (рис. 2), у зв'язку з чим на місці майбутніх котеджів та господарських споруд проведені рятівні розкопки

Рис. 2. Поселення Хрінники-8, вигляд з космосу (стрілка вказує на досліджену ділянку).

Рівненською філією Охоронної археологічної служби України (РФ ОАСУ), під час яких виявлено культурний шар та об'єкт межановицької культури (скупчення 1). У 2008 та 2009 рр. рятівні розкопки на цій же частині пам'ятки продовжила Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України (ВАЕ ІА НАН України).

Всього у різні роки було закладено 19 розкопів та траншей, зафіксовано культурний шар та об'єкти різних періодів: фінального палеоліту, культури кулястих амфор, межановицької, тшинецько-комарівської, лужицької, поморської, празької, райковецької культур. На ділянці, дослідженій РФ ОАСУ та ВАЕ у 2007–2009 рр., загальною площею 1354 м², досліджено об'єкти межановицької культури доби бронзи: 14 заглиблених споруд, 2 інгумаційні поховання, 8 окремих скупчень матеріалів (рис. 3). Матеріали з пам'ятки частково і вибірково опубліковані [Козак, Ткач, 2009, с. 133–135], окремі публікації присвячені похованням, які можна вважати найповніше дослідженими комплексами доби ранньої бронзи на Волині, було проведено антропологічний аналіз кістяків [Козак О., Козак Д., 2010, с. 50–63] та технологічне і спектроаналітичне дослідження металевих речей поховального інвентарю [Гошко, 2010, с. 63–66]. Крем'яні біфасіальні знаряддя та предмети озброєння з поховання та поселення і комплекси майстерень розглянуто в публікаціях, присвячених виготовленню крем'яних знарядь та предметів

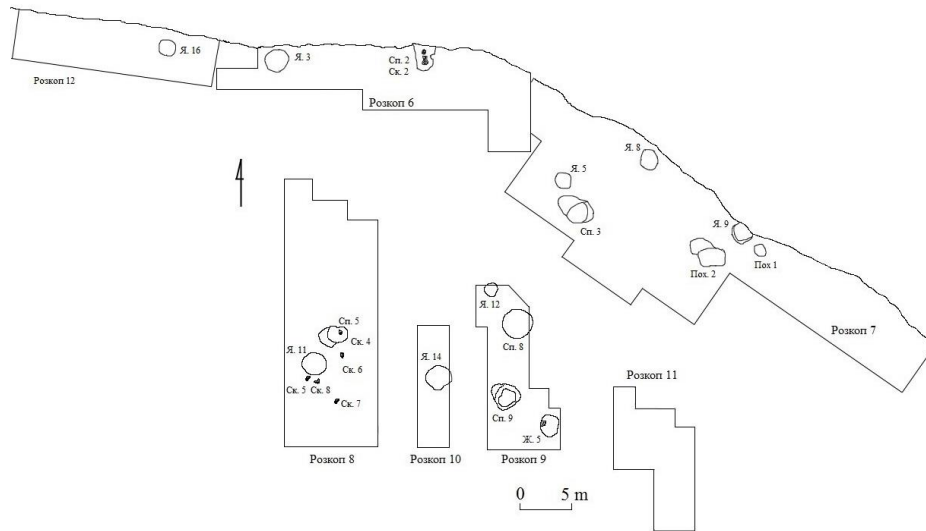

Рис. 3. Хрінники-8. План розкопів 6–12 з дослідженими об’єктами межановицької культури.

озброєння [Ткач, 2013, с. 7–10]. Опрацьовані й інші матеріали, виявлені на пам’ятці. Остеологічні рештки з об’єктів, досліджених 2008–2009 рр. проаналізував і визначив Олег Журавльов (ІА НАН України). Літолого-петрографічний аналіз виробів із каменю провела Ольга Ковтонюк (КНУ імені Тараса Шевченка).

Для найменування виявлених об’єктів використані назви “житло”, “споруда” та “яма”, які застосовувалися в експедиції під час вивчення пам’яток римського часу та середньовіччя, але для доби бронзи такий поділ виявився неповним, тому в процесі досліджень було додано назву “скупчення” для позначення специфічних об’єктів межановицької культури, пов’язаних, головню, з виготовленням крем’яних знарядь.

Стратиграфія в межах східної ділянки досить проста: від 0 (репер знаходився на північно-західному куті розкопу 6/2008 р.) до глибини 0,4 м йшов орний шар чорного кольору, від 0,4 до 0,9 м – культурний шар темно-сірого кольору, нижче на окремих ділянках залягав передматериковий шар світло-сірого суглинку, потужністю 0,1–0,3 м, після якого починався світло-коричневий материковий лес, густо

порізаний кротовинами. У деяких розкопах передматериковий шар не простежувався, у всіх розкопах 2009 р. нашарування до материка були знищені будівельними роботами. Безпосередньо на схід від поховань, в

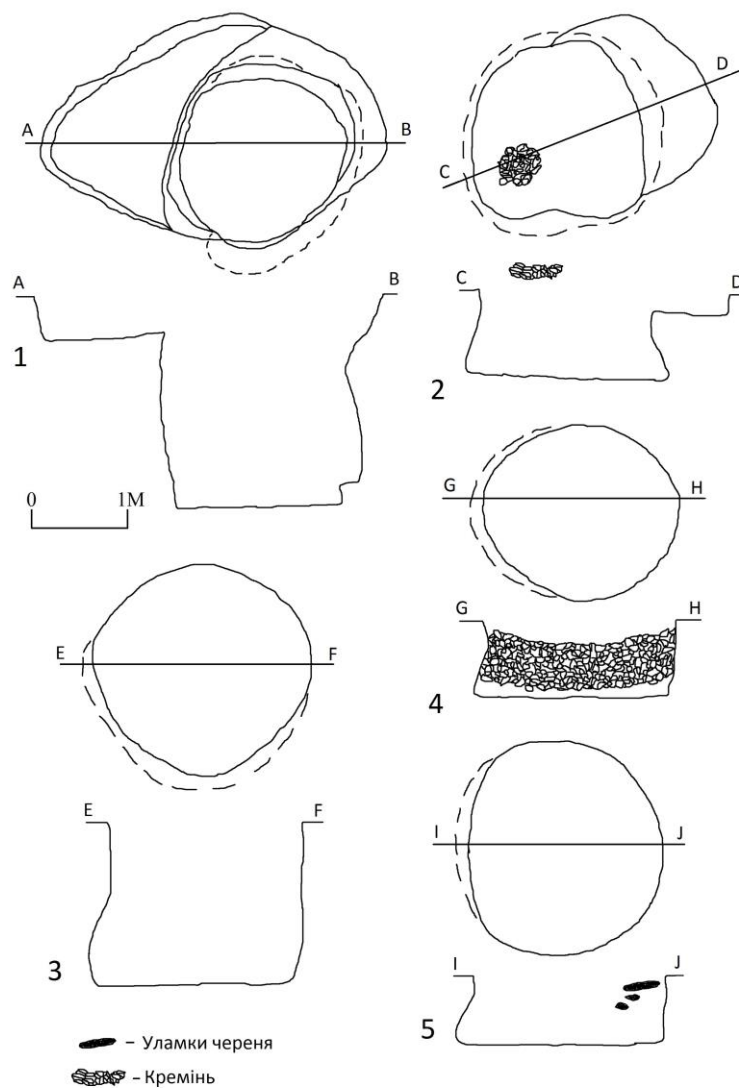

Рис. 4. Хрінники-8. Плани об'єктів: 1 – споруда 3, 2 – споруда 5 і скупчення 4, 3 – яма 14, 4 – яма 11, 5 – “житло” 5.

бік балки, у розкопці 7 спостерігається різке пониження рівня материка вглиб – очевидно тут знаходився край балки у давнину, нині вона дуже запливла ґрунтом. Знахідки в культурному шарі залягали нерівномірно по площі і глибинах, утворюючи скупчення поруч із дослідженими спорудами. У квадратах далі від споруд знахідки були поодинокими.

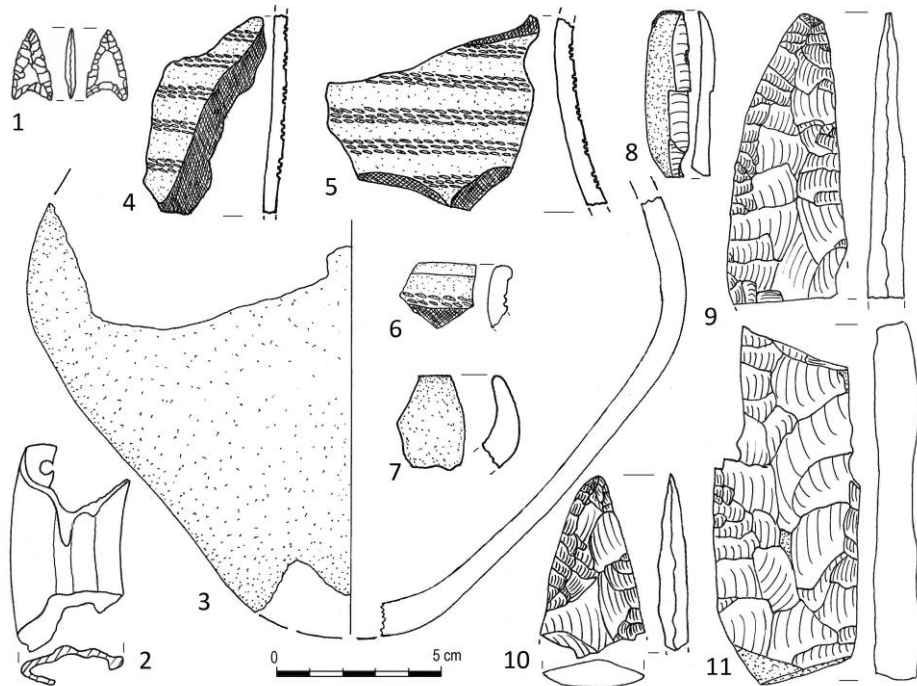

Рис. 5. Хрінники-8. Матеріали межановицької культури: 1, 2 – культурний шар, 3–11 – яма 11; 1, 8–11 – кремій, 2 – ікло, 3–7 – кераміка.

Заглиблені споруди виявлені на рівні передматерикового шару або материка. Контури їхнього заповнення читались погано через велику кількість кротовин та гнізд берегових птахів. Котловани були заповнені темно-сірим ґрунтом із вкрапленнями фракцій лесоподібного суглинку. У кількох випадках були простежені тонкі стрічкоподібні прошарки сірого кольору. Придонні частини глибоких об'єктів були перекриті прошарками лесу, що обвалився зі стінок. Форма ям циліндрична, часто з підбоями у нижній частині, загалом наближена до класичних трапецієподібних в перетині ям, але виконаних не по повному діаметру (рис. 4, 1, 3–5), втім одна зі споруд трапецієподібна (рис. 4, 2). Верхні частини споруд мають довільні обриси.

“Скупчення” залягали в культурному шарі, на поверхні материкового лесу, а в окремих випадках – у верхніх частинах заповнення заглиблених споруд межановицької культури (рис. 4, 2), що вказує принаймні про два етапи існування об'єкта в межах цієї культури. На відміну від заглиблених споруд, більшість предметів із заповнення яких

потрапляли в нього після того, як поселення було покинуте, “скупчення” виявилися закритими комплексами. Переважно вони наповнені відходами виробництва крем’яних знарядь (від 44 до 3 119 шт.), але трапляються і предмети побуту, кухонні викиди. Розташування розкопів між уже існуючою забудовою та інфраструктурою відпочинкового комплексу негативно вплинуло на стан дослідженості східної ділянки пам’ятки. Між розкопами знаходилися значні прогалини. Частина об’єктів на момент досліджень була знищена обвалами берега, які поглинули не менше 20 м берегової тераси. Виявлені об’єкти межановицької культури становили нещільне скупчення, на східній периферії якого були поховання (рис. 3).

“Житло” 5 виявлене в квадратах 7-8-г-д розкопу 9, мало неправильно-овальну форму, розмірами 2,25×2,05 м, глибину 0,7 м від рівня виявлення, рівне дно. У східній стінці житла влаштовано підбій (до 0,1 м), інші стінки рівні. У верхній частині заповнення біля середини західної стінки знаходилися рештки глинобитного вогнища, яке сповзло з борту на останній стадії запливання котловану (рис. 4, 5). У заповненні житла виявлено: відщепів та уламків кременю – 10, кісток та їх фрагментів – 15, уламків глинобитного вогнища – 14, уламок каменю з частими дрібними сірими включеннями – 1, уламок плити з білого каменю – 1, відщепи з ретушшю – 2, ніж на відщепі – 1, фрагментів стінок посуду межановицької культури – 10, вінчик межановицької культури зі шнуровим орнаментом – 1. Визначено 4 кістки бика свійського.

Споруда 2/скупчення 2 виявлені на глибині 0,9 м, у квадратах 37-38-а-б. Об’єкт частково зруйнований обвалом берега, мав овально-видовжену форму, орієнтований стінами за сторонами світу. Ширина споруди – 2 м, у довжину вона збереглася на 2,4 м, глибина – 1 м від рівня виявлення. У північній частині будівлі – сходинок, розмірами 2×0,75 м, виявлена на глибині 0,35 м від рівня виявлення споруди, в якій було зроблено яму, діаметром 0,4 м, глибиною 0,1 м. По всій довжині споруда мала підбій (від 0,15 до 0,4 м). На глибині 0,6 м споруда була перекрита скупченням 2, розмірами 0,8×0,35 м, товщиною 0,25 м. У її заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 107, уламків заготовок – 2, відщеп із ретушшю, знаряддя на відщепі, уламок ножа, проколку кістяну, уламок кістяного знаряддя, стінок посуду межановицької культури – 19, стінку зі шнуровим орнаментом, уламок вінчика і ручки зі шнуровим орнаментом, кісток та їх фрагментів – 25, уламків глиняної обмазки – 5. Визначено 3 кістки від 1 особини бика свійського, 2 кістки від 1 особини вівці-кози, 1 кістку невизначеного ссавця.

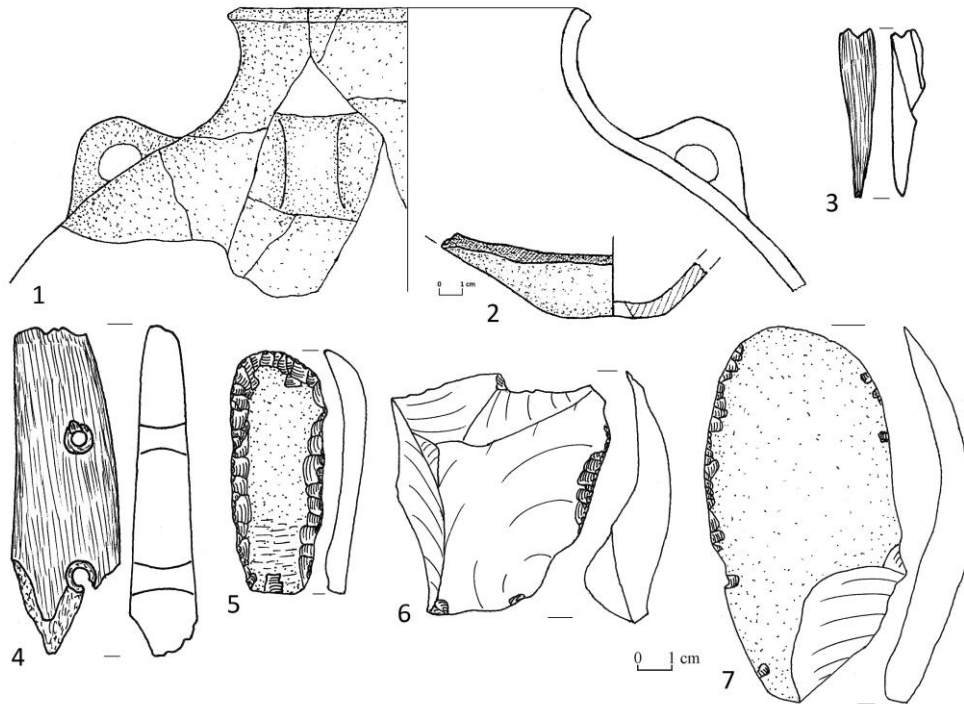

Рис. 6. Хрінники-8. Матеріали межановицької культури, скупчення 7: 1, 2 – кераміка, 3, 4 – кістка, 5, 6 – кремій.

Скупчення 2, яке перекривало споруду 2 і, очевидно, було невловленою верхньою частиною її заповнення, залягало на глибині 0,6 м і складалося переважно з відщепів та кісток. Усього в скупченні виявлено: відщепів та уламків кременю – 1 163, відщепів з ретушшю – 2, скребок, проколку кістяну, уламків глиняної обмазки – 4, уламків стінок посуду межановицької культури – 5, ручку посудини, кісток – 27, уламків скойок мушлі *Unio* – 2. Визначено 5 кісток свійського бика.

Споруда 3 була виявлена в квадратах 4-6-д-е розкопу 7, на глибині 0,9 м. Вона мала неправильно-овальну форму, розмірами 3,8×2,3 м. Основу споруди становила яма, діаметром 2,2 м, глибиною 2,1 м з підбосом (до 0,4 м). З північно-західного боку до ями була прилаштована частина споруди півовальної форми, розмірами 2,2×1,8 м, глибиною 0,45 м від рівня виявлення об'єкта (рис. 4, 1). У її заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 198, обтесаних жовен – 3, природних конкрецій кременю малополюського походження – 2, ніжів на відщепах –

10, виробів на відщепках – 3, ретушер – 1 (рис. 9, 7), уламків крупних сокир – 2, заготовку серпа – 1, клин – 1 (рис. 9, 5), відщепів з ретушшю – 20, кістяне вістря стріли – 1 (рис. 7, 4), кістяну проколку – 1 (рис. 8, 8), кістяних лощил – 2, відрізок кістки – 1 (рис. 4, 4), уламок кістяного знаряддя – 1, кісток та зубів тварин – 123, кістку риби – 1, уламок черепа людини – 1, скойки мушлі *Unio* – 8, уламків кам'яних плит – 3, уламків обпаленої глиняної обмазки – 6, уламків стінок керамічного посуду межановицької культури – 40, уламків стінок посуду межановицької культури зі шнуровим орнаментом – 3, уламків стінок посуду межановицької культури з лінійним орнаментом – 1 (рис. 8, 5), уламок ручки посудини межановицької культури – 1, уламок вінчика невизначеної посудини – 1, уламок посудини культури кулястих амфор – 1. Визначено 18 кісток бика свійського, 2 кістки кози свійської, 10 кісток свині свійської, 1 кістку собаки свійського, 1 кістку людини.

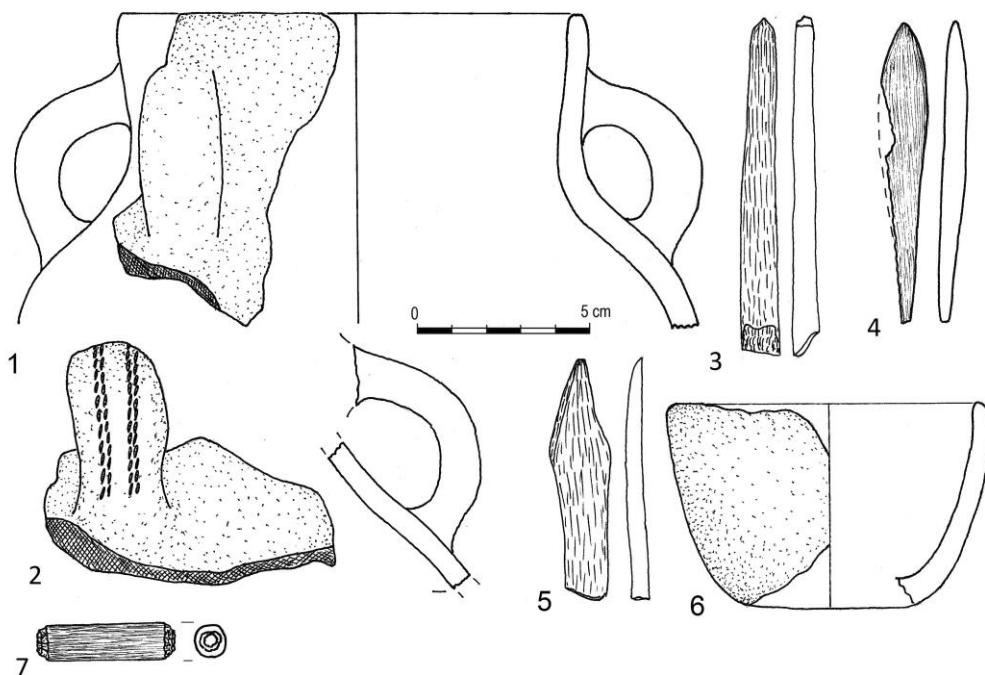

Рис. 7. Хрінники-8. Матеріали межановицької культури: 1–3, 5 – споруда 8, 4, 7 – споруда 3, 6 – культурний шар; 1, 2, 6 – кераміка, 3–5, 7 – кістка.

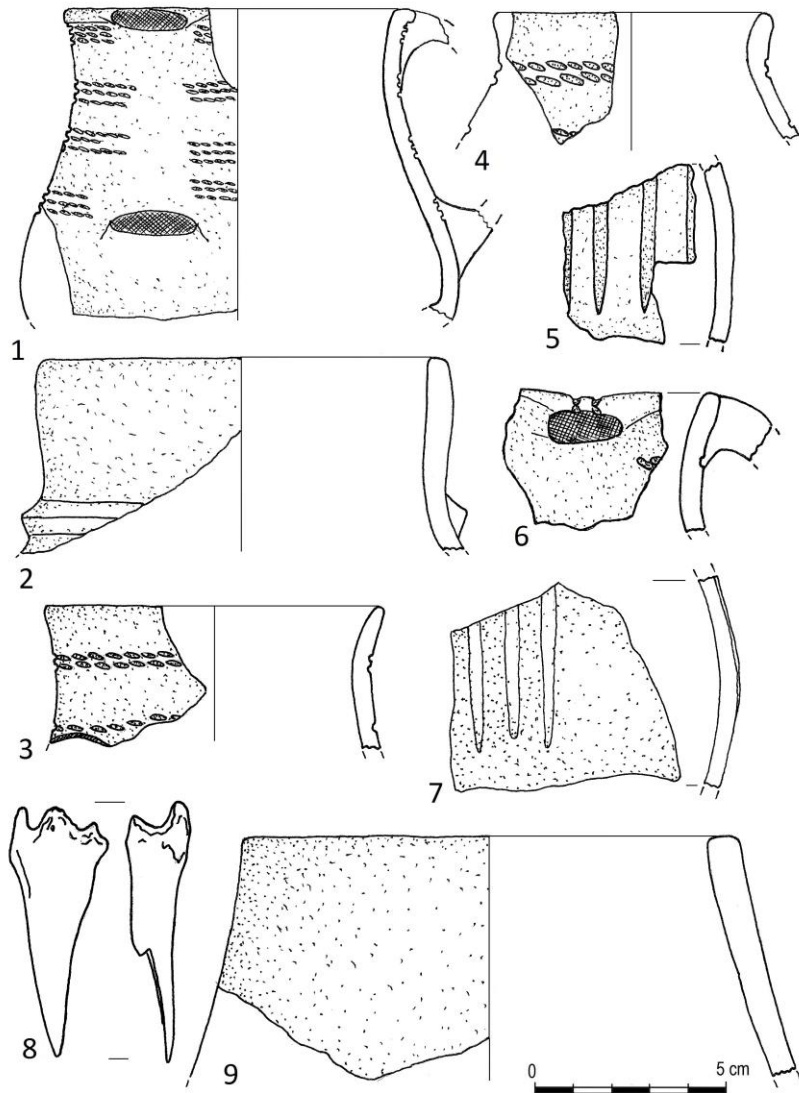

Рис. 8. Хрінники-8. Матеріали межановицької культури: 1, 2, 4, 6, 9 – культурний шар, 3 – яма 14, 5, 8 – споруда 3, 7 – скупчення 3; 1–7, 9 – кераміка, 8 – кістка.

Споруда 5/скупчення 4 виявлені в квадратах 8-9-б-в розкопу 8, на глибині 0,6 м від денної поверхні. Об'єкт мав неправильно-чотирикутну форму з заокругленими кутами, розмірами 1,8×1,9 м, глибину 0,9 м від

рівня виявлення, дно рівне, в стінках по периметру влаштовано підбій (до 0,1–0,2 м). Із північно-західної сторони споруди влаштовано приступку неправильно-чотирикутної форми, розмірами 1,8×1,0 м, глибиною 0,2 м від рівня виявлення споруди (рис. 4, 2). У заповненні споруди виявлено: відщепів та уламків кременю – 83, кісток та їх фрагментів – 7, уламок плити з каменю – 1, фрагментів стінок посудин межановицької культури – 3, уламок вінчика невизначеної посудини – 1. **Скупчення 4** перекривало споруду 5, знаходячись над її заповненням в квадраті 8-в, на глибині 0,4 м від денної поверхні (рис. 4, 2). У скупченні виявлено: відщепів та уламків кременю – 1 056, ножів – 2, скребок – 1, скобель – 1, знарядь на відщепі – 2, уламок кераміки межановицької культури – 1, фрагментів кісток – 6.

Споруда 8 була виявлена в квадратах 2-3-б-в розкопу 9. Вона мала овальну форму, розмірами 2,9×2,6 м, глибину 2,15 м. Дно рівне, стінки мають сліди обвалу. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 47, обтесаних жовен кременю – 5, заготовок сокир – 2, відщепів із ретушшю – 2, невизначених знарядь та їх уламків – 3, ножів – 4, ріжучих відщепів – 5, скребок – 1, уламків глиняної обмазки – 3, уламків плит із каменю – 4, кістяний ретушер – 1, невизначений кістяний виріб – 1, уламків стінок посуду межановицької культури – 20, уламків стінок невизначеного посуду – 2, уламків стінок посуду межановицької культури з шнуровим орнаментом – 2, фрагментів ручок зі шнуровим орнаментом – 2, уламок вінчика посудини межановицької культури з ручкою – 1, фрагментів кісток – 27, стулок мушлі *Unio* – 68. Визначено 14 кісток бика свійського, 4 кістки вівці-кози, 2 кістки свині свійської.

Споруда 9 була виявлена в квадратах 5-6-7-б-в розкопу 9. Вона мала грушоподібну форму, розмірами 3,2×2,4 м, орієнтована довгою віссю по лінії схід-захід, глибину 0,64 м від рівня виявлення, різко похилі стінки і рівне дно. Із західного боку споруда мала дві сходинки неправильної форми, розмірами 2,6×2,3 і 3,3×1,2 м, глибиною 0,17 та 0,4 м від рівня її виявлення. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 115, уламок заготовки – 1, уламків глиняної обмазки – 1, ретушер кістяний – 1, фрагментів стінок посуду межановицької культури – 2, фрагмент стінки посудини культури кулястих амфор з орнаментом – 1, кістка – 1. Визначено 1 кістку бика свійського.

Яма 3 була виявлена в квадратах 30-31-а розкопу 6, на глибині 0,9 м від денної поверхні. Вона мала неправильно-округлу форму, діаметром 2 м, глибиною 0,55 м. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 8, відщеп із ретушшю – 1, кісток – 2, уламків стінок посуду

межановицької культури – 6, уламків кераміки невизначеної – 3. Визначено 1 кістку вівці-кози.

Яма 5 віднайдена в квадратах 3-4-г-д розкопу 7, на глибині 0,9 м від денної поверхні. Вона мала неправильно-округлу форму, діаметром 1,7 м, глибиною 0,2 м. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 2, уламків стінок посуду межановицької культури – 2, кістку та цілу скойку мушлі *Unio*.

Яма 8 виявлена в квадратах 6-7-а-б розкопу 7, на глибині 0,9 м від денної поверхні. Вона мала неправильно-овальну форму, розмірами 2×1,7 м, глибиною 0,4 м. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 2, уламок кераміки межановицької культури.

Яма 9 була в квадратах 11-12-а-б розкопу 7, на глибині 0,9 м від денної поверхні. Вона була частково зруйнована обвалом берега, мала неправильно-округлу форму і нерівне дно, діаметром 1,8 м, глибиною 0,75–0,9 м. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 9, обтесане жовно кременю – 1, ніж на відщепі, уламків стінок посуду межановицької культури – 4, фрагментів глиняної обмазки – 3, кісток – 5. Визначено 2 кістки свині свійської, 5 кісток людини.

Яма 11 зафіксована в квадратах 9-10-б, мала яйцеподібну форму, розмірами 2,05×1,85 м, глибину 0,8 м від рівня виявлення. У східній частині ями влаштовано підбій (до 0,2 м), інші стінки та дно рівні. Заповнення складалося з відщепів, щільно спресованих між собою та ґрунту (рис. 4, 4). Серед відщепів були кістки та уламки кераміки, в тому числі частковий розвал посудини. У заповненні виявлено: відщепів та уламків кременю – 12 706, обтесаних жовен кременю – 16, уламків заготовок сокир – 2, уламків заготовок серпів – 3 (рис. 5, 9–11), уламків заготовок – 2, уламок обушкової частини сокири – 1, скребок – 1 (рис. 5, 8), знаряддя на відщепах – 2, уламок пісковика – 1, уламок шліфувальної плитки з пісковика – 1, уламків глиняної обмазки – 5, уламків стінок посуду межановицької культури з шнуровим орнаментом – 2 (рис. 5, 4, 5), уламок вінчика посудини з шнуровим орнаментом – 1 (рис. 5, 6), уламок вінчика невизначеної культурної належності – 1, уламків стінок посуду межановицької культури – 10, уламків стінок невизначеного посуду – 5, нижня частина посудини – 1 (рис. 5, 3), виріб з глини – 1 (рис. 5, 7), кісток та їх фрагментів – 15, стулок мушлі *Unio* – 2. Визначено 1 кістку бика свійського, 1 кістку кози свійської, 1 кістку вівці-кози, 1 кістку свині свійської.

Яма 12 виявлена в квадратах 1-а-б розкопу 9. Вона мала неправильно-овальну форму, розмірами 1,6×1,3 м, нерівні стінки та дно. Глибина ями 0,3 м від рівня виявлення, в західній її частині знаходилось

заглиблення неправильної форми, розмірами 1,2×0,8 м, глибиною 0,4 м від рівня виявлення ями. У заповненні знайдено: відщепів та уламків кременю – 5, уламків стінок посуду межановицької культури – 2.

Яма 14 простежена в квадратах 2-3-4-а-б розкопу 10. Вона мала неправильно-округлу форму, розмірами 2,2×2,25 м, глибиною 1,75 м від рівня виявлення, рівні стінки та дно. У південній її частині було влаштовано підбій до 0,2 м (рис. 4, 3). У заповненні знайдено: відщепів та уламків кременю – 160, обтесаних жовен кременю – 3, жовно-відбійник – 1, скребків – 3, скобелів – 2, невизначене знаряддя – 1, відщепів з ретушшю – 3, ріжучий відщеп – 1, заготовка сокири – 1 (рис. 9, 1), уламок сокири-долота – 1, уламків невизначених кістяних знарядь – 2, уламків глиняної обмазки – 2, уламок каменю – 1, уламок плити з каменю – 1 уламків стінок посуду межановицької культури – 15, уламок вінчика посудини межановицької культури зі шнуровим орнаментом (рис. 8, 3) – 1, кісток та їх фрагментів – 19. Визначено 4 кістки бика свійського, 3 кістки вівці-кози, 1 кістку свині свійської.

Яма 16 виявлена в квадратах 4-5-б розкопу 12. Вона мала овальну форму, розмірами 1,8×1,55 м, глибину 0,6 м від рівня виявлення, рівні стінки і дно. У заповненні ями знайдено: відщепів та уламків кременю – 1, уламок стінки посудини межановицької культури – 1, уламок стінки невизначеної посудини – 1.

Скупчення 1 зафіксоване під час розкопок 2007 р., досліджене частково. У скупченні матеріалів, які залягали на материка, віднайдено: відщепів та уламків кременю – 3 645, обтесане жовно кременю – 1, заготовку – 1, відщепів із ретушшю – 4, ніж ретушований – 1, ніж без вторинної обробки – 1, уламок каменю – 1, кістку – 1, уламків кераміки межановицької культури – 2, уламків кераміки невизначеної – 2.

Скупчення 3 виявлено випадково під час земляних будівельних робіт, біля розкопу 7, на глибині 0,4 м від денної поверхні. Робітники зібрали і передали кілька знарядь на відщепах, в тому числі ніж, кінцевий скребок, ретушер з уламка двохстороннього знаряддя, дрібне знаряддя з ріжучим краєм та кілька уламків кераміки межановицької культури чорного та коричневого кольору, лощених; верхню частину посудини з подвійним шнуровим орнаментом, два уламки однієї посудини з шнуровим орнаментом, стінку, оздоблену вертикальними валіками (рис. 8, 7) і стінку, орнаментовану вертикальними заглибленими лініями.

Скупчення 5 знайдене в квадраті 10-б розкопу 8. У скупченні виявлено: відщепів та уламків кременю – 6, ножів – 2, невизначене знаряддя – 1, уламків кераміки межановицької культури – 1, фрагментів кісток – 1.

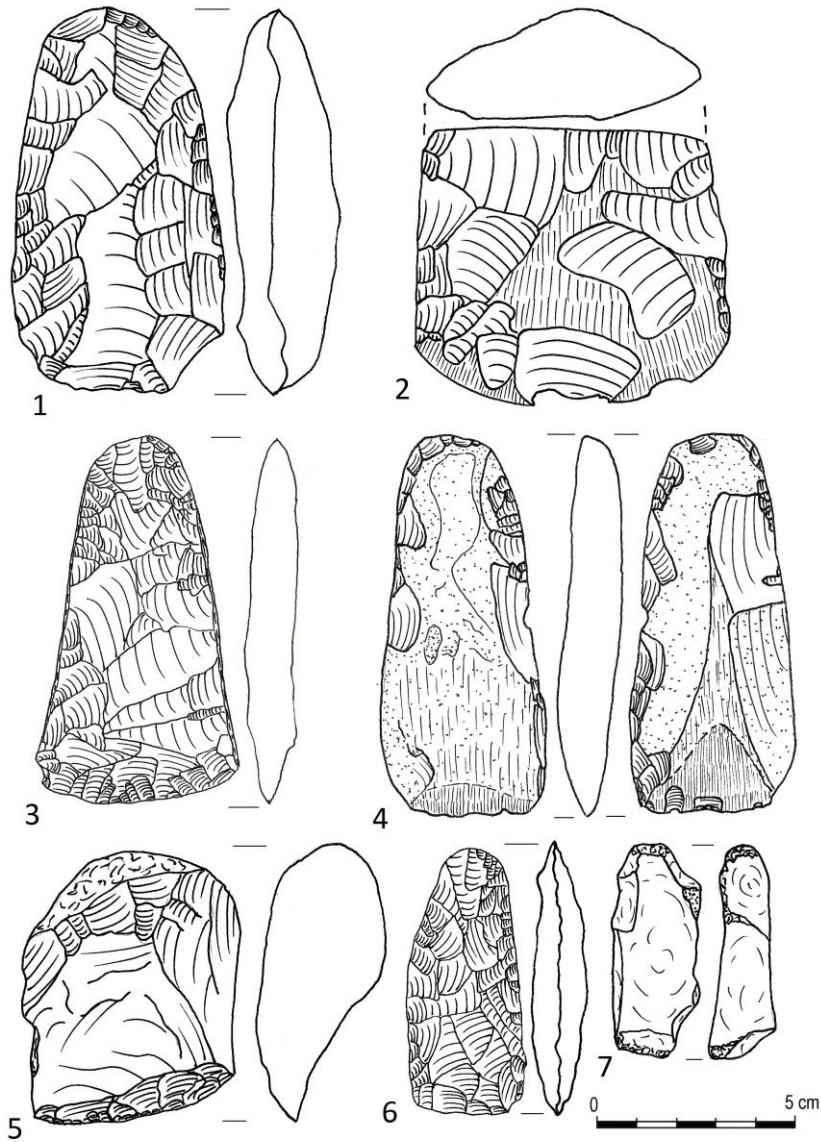

Рис. 9. Хрінники-8. Крем'яні вироби межановицької культури: 1 – яма 14, 2, 5, 7 – споруда 3, 3, 4, 6 – культурний шар.

Скупчення 6 було в квадраті 9-в розкопу 8. У ньому віднайдено: відщепів та уламків кременю – 66, уламок кераміки межановицької культури.

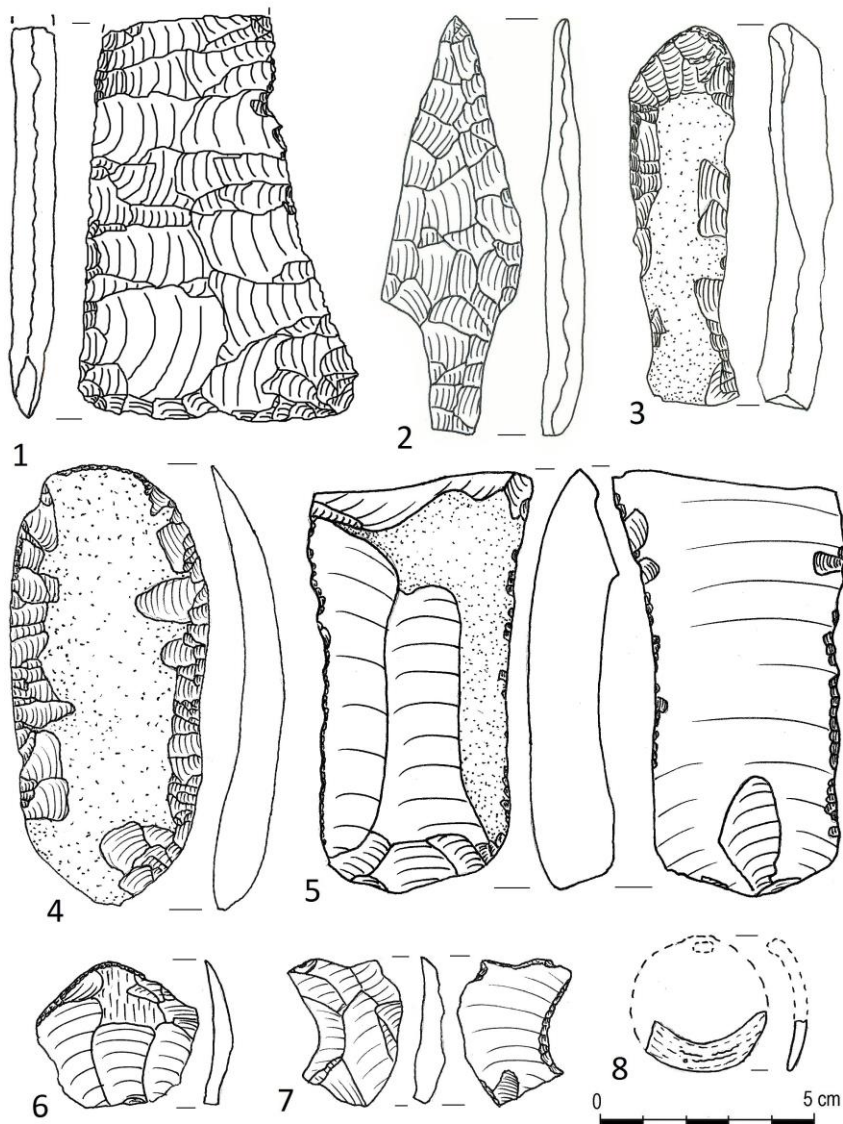

Рис. 10. Хрінники-8. Матеріали межановицької культури з культурного шару: 1–7 – кремій, 8 – викопна мушля.

Скупчення 7 знаходилося в квадратах 11-12-в розкопу 8, на глибині 0,2 м від поверхні. У ньому виявлено: відщепів та уламків кременю – 41, уламків жовен – 2, жовно-відбійник – 1, відщеп, знятий із леза сокири – 1, скребок кінцевий – 1 (рис. 6, 5), скребок бічний – 1 (рис. 6, 6), ніж – 1

68 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21 (рис. 6, 7), розтирач кам'яний – 1, уламок кістяної проколки – 1 (рис. 6, 3), уламок кістяного знаряддя з отворами (рис. 6, 4), уламки амфори межановицької культури сірого кольору, з ручкою та отвором, просвердленим в дні (рис. 6, 1, 2), уламків глиняної обмазки – 12, кісток та їх фрагментів – 5.

Скупчення 8 знайдене в квадраті 10-б розкопу 8, на глибині 0,3 м від поверхні. У скупченні зафіксовані: відщеп – 1, відбійник – 1, частини зернотерки (розсипалася на дрібні фрагменти), уламок кам'яної плитки – 1, розтирач зі зелено-сірого мінералу (рис. 12).

Досліджені об'єкти становлять локальну групу, в межах котрої виділяються робочі місця майстрів, які виготовляли біфасіальні крем'яні знаряддя. Це практично всі “скупчення”. Скупчення 8 відрізнялося за складом і, очевидно, є скарбом знарядь із каменю. Яма 11 була єдиною заглибленою спорудою, яка містила закритий комплекс, вона наповнювалася, головню, відщепами та виробничим браком. При її дні був незначний прошарок, вільний від відщепів, що може вказувати на те, що початково яма мала інше призначення. Для майстерень використовували й інші заглиблені споруди після часткового засипання їх котлованів, а також неглибокі западини в ґрунті, контури яких не вловлені археологічно, але про їхнє існування вказує те, що кинуті в них відходи збереглися до нашого часу у вигляді щільних скупчень (скупчення 1, 5, 6, 7).

Виробничу потужність цих майстерень можна оцінити, порівнюючи з майстернями поселення Дубно-Волиця, які досліджував Валерій Самолюк. Кількість відходів крем'яного виробництва в об'єктах Волиці коливається від 907 до 11 924 [Самолюк, 2007, с. 59–69]. Якщо верхня межа близька до показників ями-майстерні 11 поселення Хрінники-8 (12 706), то нижня значно відрізняється на користь Волиці. Що ж до кількості зіпсованих і поламаних заготовок в об'єктах, то Волиця дає велику кількісну перевагу, то того ж сотні, якщо не тисячі уламків заготовок серпів і сокир можна спостерігати на поверхні цього поселення після оранки, часто трапляються і цілі вироби. Дві майстерні дослідив Ігор Свешніков біля с. Муравиця поблизу Млинова. Кількість кременю в одній з них була незначна – 60 предметів, інша ж містила потужну товщу кременю [Свешніков, 1974, с. 122–123]. Біля цього ж села вивчена ще одна потужна майстерня [Свешніков, Конопля, 1977, с. 371]. Мала майстерня Муравиці значно ближча до подібних у Хрінниках. Відмінності із майстернями Дубно-Волиці зумовлені їх призначенням – на відміну від потужного центру кременеобробки на Волиці, мешканці поселення Хрінники-8 займалися виготовленням знарядь у відносно

невеликій кількості. Майстри, очевидно, виготовляли серпи на обмін, можливо, задовольняючи потреби близької округи. Накопичення відщепів у викидах майстерень не було одноразовою дією, про що свідчать кухонні, ремонтні і господарські відходи, виявлені в їх складі (у двох випадках – яма 11 та скупчення 7 – це були навіть розвали посудин). Майстерні відігравали роль не лише в забезпеченні жителів доскональними знаряддями, а й у військовій справі – судячи з великої кількості предметів озброєння та багатого воїнського комплексу в похованні 2 поселення Хрінники-8, забезпечення обороноздатності жителів було одним із першочергових завдань майстрів.

Для виготовлення знарядь використовували чорний, іноді з сірими плямами чи смугами волинський **кремій** доброї якості, добутий із родовищ. Лише в одному випадку як ретушер використано неякісний кремій малополіського походження без вторинної обробки (рис. 9, 7).

Жителі поселень не відчували дефіциту кременю, полишаючи у викидах майстерень багато якісних відщепів і уламків. Виготовлення двосторонніх знарядь на основі проводилося у кілька етапів. На першому з них намагались отримати власне заготовку, надаючи їй форми майбутнього виробу. Для роботи використовували випадкові фрагменти кременю і каменю або відбійники сферичної форми. Такі ж відбійники, очевидно, застосовували і для другого етапу обробки – формування контурів знаряддя і потоншення заготовки сколюванням з неї відщепів.

На цьому етапі заготовки іноді ламались, уламки викидали в купу відщепів, або потрапляли в культурний шар (рис. 5, 11). Те ж траплялося з бракованими виробами (рис. 10, 2). Третім етапом було тонке ретушування виробів відтиском до повної готовності (у серпів та наконечників). Поломки знарядь траплялися і під час цієї процедури (рис. 5, 9, 10). Для роботи використовували продовгуваті ретушери з кременю (рис. 9, 7; 10, 3). Можливо, ретушерами також слугували виявлені на поселенні кістяні стержні (рис. 7, 3, 5). Для сокир останнім етапом було шліфування леза. Частина знарядь із каменю, виявлених у об'єктах, була абразивними плитами. Одну сокиру було виготовлено шляхом шліфування крем'яної плитки, яка мала подібну до сокири форму, практично без оббивки (рис. 9, 4). Двосторонні знаряддя після поломки ремонтували, або переробляли на нові. Сліди ремонту виявлено на лезах частини сокир (рис. 9, 1, 3). Переробка могла тривати, доки знаряддя не ставало занадто малим чи коротким для виготовлення з нього нового (рис. 9, 6). Шляхом двосторонньої обробки виготовляли сокири та сокири-тесла трапецієподібної або підтрикутної форми, лінзоподібні та овальні в перетині з прямим, частіше випуклим лезом (рис. 9, 1–4, 6),

серпи з найбільшою шириною в основі (рис. 10, 1), вістря списів, дротиків (рис. 10, 2) та стріл (рис. 5, 1). Після поломки фрагменти сокир використовували повторно як відбійники, з уламка сокири було зроблено клин, який має інтенсивні сліди спрацювання (рис. 9, 5). Відщепи, зняті з лез сокир при ремонтах, часто використовували для виготовлення знарядь (рис. 10, 6).

Станом на 2009 р. на дослідженій ділянці поселення виявлено: сокир – 6, сокир-тесел – 9, заготовок сокир – 6, знарядь, реутилізованих із сокир – 2, уламків невизначених біфасіальних знарядь – 6, заготовок невизначених біфасіальних знарядь – 10, серп, який був у вжитку – 1, заготовок серпів – 5, заготовок вістер дротиків – 3, вістря стріли – 1, заготовку вістря стріли – 1. У похованні 2 також знайдено вістря списа та 10 вістер стріл. Знаряддя для обробки кременю та сировина: відбійників сферичних – 2, відбійників нерегулярних обрисів – 7, відбійників-жовен – 4, ретушерів крем'яних – 4, цілих жовен кременю – 4, обтесаних жовен кременю – 13.

Знаряддя на відщепах знайдені на поселенні у великій кількості. Частина з них має вторинну обробку, багато використовувалося без неї і мають лише утилізаційну ретуш на робочих частинах. До послуг жителів поселення була величезна кількість відщепів, які накопичувалися як відходи виробництва майстерень, серед них можна було підібрати заготовки практично будь-якої форми. Ця обставина доволі ускладнює визначення таких знарядь, унеможливаючи і строгі критерії для побудови типології. В якості інструменту використовували відщеп, поки лезо не руйнувалося від викришування або затуплення робочої частини, після чого значну частину таких знарядь викидали. У випадку потреби створення більш довговічного інструмента лезо укріплювали ретушуванням по всій довжині або частково, підправляючи окремі ділянки. У такому випадку, зазвичай, підбирали відщеп правильної форми. Виділяється серія ножів, які формою тяжіють до видовженого чотирикутника або овалу, виготовлені на відщепах, часто первинних, або ж пластинчастих (рис. 6, 7; 10, 4, 5). З огляду на величину і правильність форм треба припустити спеціальне сколювання цих відщепів для виготовлення ножів. Ретуш одностороння, рідше двостороння, зрідка майже відсутня. Мають одне або два паралельні леза, як варіант, лезо і притуплену спинку з затупленого леза. Виразні серії становлять кінцеві скребки на відщепах (рис. 5, 8; 6, 5; 10, 6) та скобелі з увігнутих лезом на бічній стороні відщепа (рис. 10, 7).

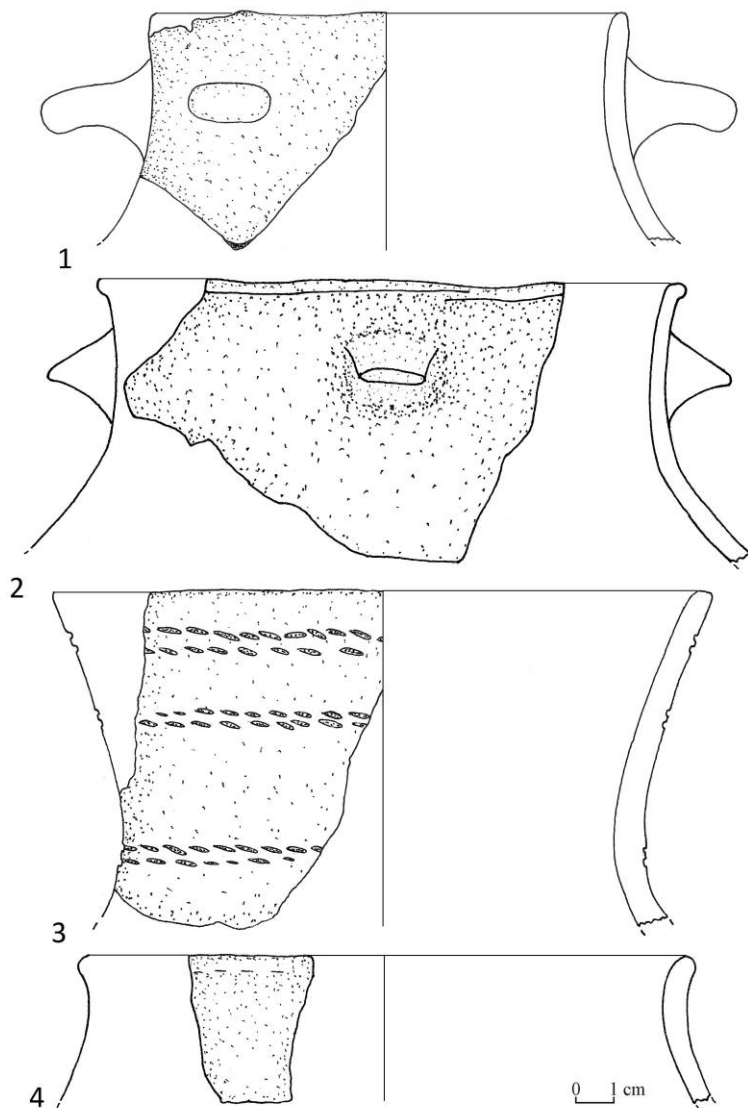

Рис. 11. Хрінники-8. Кераміка межановицької культури: 1, 2, 4 – культурний шар, 3 – скупчення 3.

Окрім кременю для виготовлення знарядь використовували інші мінерали. Знайдено уламки абразивів та зернотерок, розтирачі, заготовку свердленої сокири.

Вироби з **кістки** представлені проколками (рис. 6, 3; 8, 8), лоцилами з ребер тварин, стержнеподібними виробами (рис. 7, 3, 5),

можливо пов'язаними з обробкою кременю, видовженим вістрям стріли (рис. 7, 4), обрізком трубчастої кістки (рис. 7, 7), заготовкою намистини (?). У скупченні 7 виявлено масивний виріб у вигляді чотирикутного в січенні, трохи вигнутого, бруска з наскрізними отворами (рис. 6, 4). Знайдено також прикраси з ікла свині (рис. 1, 2) та викопної мушлі (рис. 10, 8).

Майже вся **кераміка** з поселення виготовлена за єдиною технологією. Черепок має сірий, рідше коричневий колір, в глиняне тісто домішаний пісок та дрібно товчений кремій, іноді – розтертий в порошок. Зрідка трапляються більші зерна кременю, що характерно для товстостінних посудин. Поверхня згладжена, іноді пролощена чітко видимими смугами, між якими є пропущені ділянки. Крупні форми посуду амфороподібні, провідними типами є неорнаментовані посудини з наліпними гудзами під вінчиком (рис. 11, 1, 2) та амфори з ручками, прикріпленими до шийки та верхньої частини плеча (рис. 7, 1, 2) або маленькими ручками на верхній частині плеча (рис. 6, 1). Серед цих посудин є орнаментовані шнуром (рис. 11, 3). Трапляються і дрібні форми такого посуду (рис. 8, 1, 3, 5). Одна посудина має трикутний у січенні валик на межі шийки та плеча (рис. 8, 1). Шийки посудин обох типів прямі, або дещо відхилені назовні, іноді дугасті, в одній посудині шийка пряма, нахилена всередину (рис. 8, 9). З малих форм трапилися черпак з орнаментом зі смуг потрійного шнура (рис. 8, 1) та неорнаментований кухлик (рис. 7, 6). Орнаментация посуду демонструє стандартний для волинських поселень набір: подвійні (рис. 7, 2; 8, 3, 4, 6; 11, 3) та потрійні (рис. 5, 4, 5) відтиски шнура, вертикальні заглиблені смуги (рис. 8, 5) та подібні до них вертикальні валики (рис. 8, 7).

Посудина з ями 11 помітно відрізняється від решти кераміки. Зберігся частковий розвал нижньої частини, який було кинуте в товщу відщепів. Вона має біконічну форму зі заокругленим перегином, діаметр по перегину 20 см, дно дуже маленьке, діаметром не більше 4 см, можливо було заокруглене (рис. 5, 3). Поверхня оброблена недбало, нерівна, коричневого кольору з сірими ділянками, в глиняному тісті домішка піску та великої кількості жорстви рожевого кольору, чимало зернин досить крупні, до 0,5 см. З цієї ж ями походить фрагмент посудинки (?), виготовленої з материкового лесу і слабо обпаленої (рис. 5, 7).

Проаналізовані об'єкти межановицької культури найімовірніше не єдині на поселенні, а становлять периферійну групу. З розвідок відомі скупчення матеріалів, виявлені на орній поверхні в західній частині пам'ятки.

Рис. 12. Хрінники-8. Матеріали межановицької культури, скупчення 8: 1–3 – камінь, 4 – кремій.

Досліджену групу об'єктів поселення межановицької культури Хрінники-8 залишено невеликим колективом, основною галуззю господарства якого було скотарство, в стаді переважав свійський бик. Посудина зі скупчення 7 з отвором, просвердленим в дні (рис. 6, 1, 2), можливо була перероблена для виготовлення молочних продуктів. Таку ж

посудину з отвором знайдено і на поселенні Хрінники-11. Роль землеробства на фоні скотарства, очевидно, була незначною – знайдено тільки один спрацьований серп (рис. 10, 1), хоча виробництво цих знарядь було значним. У складі мешканців поселення були майстри, які професійно займалися виготовленням біфасіальних крем'яних знарядь та предметів озброєння в більшій кількості, ніж потребувала община.

Суспільство було помітно мілітаризованим, використовувалася метальна (лук та стріли, дротики), колюча (спис), ударно-дробильна зброя. Загалом, кількість предметів озброєння, виконана в біфасіальній техніці, порівняно з кількістю знарядь праці виглядає відчутною, особливо якщо врахувати, що частина крем'яних сокир теж могла використовуватися як зброя. У заповненні двох споруд потрапили роздроблені кістки людей (канібалізм?).

Ділянка використовувалася в два етапи, між якими був часовий проміжок, достатній для часткового руйнування стін заглиблених об'єктів, які потім повторно використовували під викиди майстерень кременярів та, принагідно, як побутові смітники. Окрім крем'яних майстерень, на ній була теплотехнічна споруда, рештки череня якої сповзли в уже практично заповнений ґрунтом котлован “житла” 5. Найбільший із заглиблених об'єктів, споруда 3 (рис. 4, 1) містив у заповненні значну кількість кісток тварин, кістку риби і велику кількість крем'яних ножів, що може свідчити про його використання для зберігання м'яса. Безпосередньо поруч із заглибленими спорудами було виявлено два поховання. Така ситуація є характерною для пам'яток Волині, подібне розташування захоронень відоме на поселеннях Дубно-Сурмичі-3, Озліїв, Усичі-Валентинів, Шепель-3.

Визначення хронологічних меж існування поселення має труднощі, пов'язані як із відсутністю для Волині радіокарбонних дат межановицьких пам'яток, так і з особливістю розвитку керамічних традицій цієї культури. Виразних зразків кераміки знайдено небагато, з них *in situ* – одиниці. Окрім вже згаданої посудини з ями 11 в товщі відщепів було знайдено два уламки тонкостінної посудини, орнаментованої потрійними відбитками шнура (рис. 5, 4, 5). Така орнаментация посуду вважається ранньою ознакою, яка виникає ще за протомежановицької фази [Бунятян, 2014, с. 21]. Певним підтвердженням ранньої дати поселення є віднайдений у культурному шарі аналогічно орнаментований черпак (рис. 8, 1). Ще однією знахідкою, виявленою в скупченні 7, є уламки амфороподібної посудини з незвично маленькими для цього часу ручками (рис. 6, 1). Такі ручки, як і місце їх розташування, нагадують традиції культури кулястих амфор. Посуд із гудзами є

виразною ознакою класичної фази межановицької культури. Деяким посудинам, зокрема кухлику та фрагменту неорнаментованої амфори з нахиленою досередини шийкою (рис. 7, б; 8, 9) можна знайти аналогії на поселенні Дубно-Волиця в заповненнях об'єктів 4 і 16 [Самолюк, 2007, с. 61, рис. 5, 17; 69, рис. 10, б]. Останнє має змішаний стрижовсько-бабинсько-межановицький керамічний комплекс, тоді як на поселенні Хрінники-8 не знайдено жодного фрагмента стрижовської чи бабинської кераміки (зауважимо, що на сусідньому межановицькому поселенні Хрінники-11 вони відомі і маркують пізніший етап його існування). Тож очевидно, що хронологія Хрінників-8 цілком дострижовська. Не суперечать цьому твердженню і знахідки кераміки з гудзами, оскільки така кераміка, як і посуд, орнаментований потрійним шнуром, наявна на “чистих” межановицьких поселеннях Кам'яниця-Заболоття-3 і Тараканів-4 на Ікві [Ткач, 2015, с. 69]. Наразі точно невідомо чи співіснували якийсь період на Волині ці дві керамічні традиції, чи змінили одна одну. Втім зауважу, що посудини з гудзами виявлено тільки в культурному шарі, тож єдині датуючі матеріали із закритого комплексу вказують на досить ранній вік об'єктів, пов'язаних з кременеобробкою з Хрінників-8.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бітковська Т. Л. “Комплекси пам'яток верхньої течії р. Стир (за підсумками охоронних досліджень Хрінниківського водосховища)”. *Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. Київ, 1992. 135–153.
2. Бунятян К. П. “Час формування городоцько-здовбицької культури”, *Археологія* 4 (2014): 18–30.
3. Гошко Т. Ю. “Результати дослідження металевого інвентарю із поховання біля с. Хрінники”. *Археологія* 1 (2010): 63–66.
4. Козак Д. “Нова ранньосередньовічна пам'ятка східних слов'ян на Волині”. *Археологічні студії* 3 (Київ-Чернівці, 2008): 17–25.
5. Козак О. Д., Козак Д. Н. “Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія)”. *Археологія* 1 (2010): 50–63.
6. Козак Д. Н., Ткач В. В. “Рятівні дослідження поселення Хрінники-8 у 2008 році”. *Археологічні дослідження в Україні в 2008 році*. Київ, 2009. 133–135.
7. Пелещишин М. “Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині та Стиру”. *Волино-Подільські археологічні студії* 1 (1998): 160–172.
8. Самолюк В. О. “Поселення стрижовської культури на р. Іква на Волині”. *Археологія* 3 (2007): 58–72.

9. Свешніков І. К. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е.* Київ, 1974.
10. Свешніков І. К., Конопля В. М. “Раскопки и разведки в бассейне Иквы”. *Археологические открытия 1976 года.* Москва, 1977. 370–371.
11. Ткач В. “Військові традиції населення межановицької культури доби бронзи за матеріалами досліджень пам’яток в с. Хрінники Рівненської обл.” *Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25–26 квітня 2013 року.* Рівне, 2013. 7–10.
12. Ткач В. “Дослідження пам’яток доби ранньої бронзи в межиріччі Стиру і Горині в середині 90-х років XX ст. – початку XXI ст.”. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск XIII. Частина 1: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова XIII* (Рівне, 2015): 164–166.

REFERENCES

- Bitkovska Tetiana. “Kompleksy pamiatok verkhnoi techii r. Styr (za pidsumkamy okhoronnykh doslidzen Khrennikowskoho vodoskhovyshcha)”. *Arkheologichni doslidzennia provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-kh rokiv derzhavnymu orhanamu okhorony pamiatok ta muzeiamy respubliky.* Kyiv, 1992. 135–153. (in Ukrainian).
- Buniatian Kateryna. “Chas formuvannia horodotsko-zdovbytskoi kultury”. *Arkheologia* 4 (2014): 18–30. (in Ukrainian).
- Hoshko Tetiana. “Rezultaty doslidzennia metalevoho inventariu iz pokhovannia bilia s. Khrinnyky”. *Arkheologia* 1 (2010): 63–66. (in Ukrainian).
- Kozak Denys. “Nova rannioseredniovichna pamiatka skhidnykh slovian na Volyni”. *Arkheologichni studii* 3 (2008): 17–25. (in Ukrainian).
- Kozak Oleksandra, Kozak Denys. “Pokhovannia bronzovoho viku z Khrinnykiv na Rivnenshchyni (arkheologia i antropologia)”. *Arkheologia* 1 (2010): 50–63. (in Ukrainian).
- Kozak Denys, Tkach Vitaliy. “Riativni doslidzennia poselennia Khrinnyky-8 u 2008 rotsi”. *Arkheologichni doslidzennia v Ukraini v 2008 rotsi.* Kyiv, 2009. 133–135. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn Mykola. “Deiaki pytannia istorii plemen kultury shnurovoi keramiky u mezhyrichchi Horyni i Styru”. *Volyno-Podilski arkheologichni studii* 1 (1998): 160–172. (in Ukrainian).
- Samoliuk Valeriy. “Poselennia stzhyzhovskoi kultury na r. Ikva na Volyni”. *Arkheologia* 3 (2007): 58–72. (in Ukrainian).
- Sveshnikov Ihor. *Istoria naseleennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kinci III – na pochatku II tys. do n. e.* Kyiv, 1974. (in Ukrainian).

Віталій ТКАЧ

ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21 77

Sveshnikov Igor, Konoplia Vitaliy. “Raskopki i razvedki v basseine Ikvy”, *Arkheologicheskie otkrytia 1976 goda*. Moskva, 1977. 370–371. (in Russian).

Tkach Vitaliy. “Viiskovi tradycii naselennia mezhnanovytskoi kultury doby bronzы za materialamy doslidzen pamiatok v s. Khrinnyky Rivnenskoі obl.” *Voіenna istoria Ukrainy. Volyn ta Polissia. Materialy Vseukrainskoі naukovoі viiskovo-istorychnoi konferencii, 25–26 kvitnia 2013 roku*. Rivne, 2013. 7–10. (in Ukrainian).

Tkach Vitaliy. “Doslidzennia pamiatok doby bronzы v mezhyrichchi Styru i Horyni v seredyni 90-kh rokiv XX st. – pochatku XXI st.”. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Vypusk XIII. Chastyna 1: Materialy naukovoі konferentsii, prysviachenoі 100-richchю vid dnia narodzennia Ihoria Sveshnikova XIII* (Rivne, 2015): 164–166. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 20.07.2018
прийнята до друку 06.10.2018

SETTLEMENT OF THE MIERZANOWICKA CULTURE KHRINNYKY-8 ON STYR RIVER

Vitaliy TKACH

*Interregional NGO “Archaeological center of Dubno”,
177/97, Hrushevskoho Str., Rivne region, Dubno, Ukraine, 35600,
e-mail: duben@ukr.net*

During the archaeological excavations on the banks of the Khrinnyky lake, The Volynian archeological expedition investigated part of the eastern outskirts of the multi-layer settlement Khrinnyky-8, where a concentration of objects of the Bronze

Age, belonging to the Mierzanowicka culture, was discovered. Some of them were associated with the manufacture of tools from flint. A significant part of the items is weapons. Studies have shown a significant role of cattle breeding with the predominance of a domestic bull in the life of the inhabitants of the settlement. The settlement existed earlier than the time of the emergence of the tribes of the Strzyżowska culture on the territory of Volyn.

Keywords: Mierzanowicka culture, deep object, concentration, workshop, flint, tool.